

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 20, Issue 2, No.57, 2026, pp. 19-40

Received: 26/03/2026

Accepted: 17/06/2026

Cognitive Textual Analysis of the Masnavi *Makhzan al-Muttaqin*: Mystical Poetic Commentary on Imam Ali's (AS) Sermon of the Pious Composed by Ahmad Jan Khan Baralkadi

Abolfazl Moradi (Rasta)

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran
Dr.amoradirasta@cfu.ac.ir

Abstract

The Masnavi Makhzan al-Muttaqin, composed by Ahmad Jan Khan Baralkadi (alive in 1328 AH), a member of the Yusufzai lineage and a learned figure, physician, and court poet in Kabul during the reign of Amir Habibullah Khan (1901–1919), is considered one of the lesser-known works of Persian literature within the corpus of didactic–mystical texts. The work is structured around a verse exposition of the Sermon of the Pious (*Khutbat al-Muttaqin*) attributed to Imam ‘Ali (peace be upon him). Despite its literary and intellectual significance, the work has not yet been the subject of an independent scholarly study, and existing references are mostly limited to brief bibliographical notices. This study employs a descriptive–analytical approach based on textual analysis to examine the structure of the poem, the poet’s method of commentary, the role of *the Qur’an* and Hadith in shaping the text, its mystical and didactic themes, and the principal rhetorical devices used in the work. The findings show that *Makhzan al-Muttaqin* follows a relatively systematic pattern in explaining the sermon. The poet first quotes passages from the original Arabic text, then presents their Persian translation, and finally offers a poetic commentary that interprets their ethical and mystical meanings. Qur’anic verses and Prophetic and Alid traditions play a central role in forming the semantic framework of the poem and provide a hadith-based interpretive foundation for the commentary. In addition, the use of anecdotes, allegories, and rhetorical devices enables the poet to convey abstract concepts such as piety, spiritual wayfaring, sincerity, and divine love in an artistic and influential manner. The text also reflects aspects of the cultural and social context of early fourteenth-century Afghanistan, placing the work at the intersection of religious commentary, didactic literature, and Islamic mysticism.

Keywords: *Makhzan al-Muttaqin*, Ahmad Jan Khan Baralkadi, Sermon of the Pious, Didactic Literature, Islamic Mysticism.

* Corresponding author

Moradi Rasta, A. (2026). Cognitive Textual Analysis of the Masnavi Makhzan al-Muttaqin: Mystical Poetic Commentary on Imam Ali's Sermon of the Pious Composed by Ahmad Jan Khan Baralkadi. *Research on Mystical Literature*, 20(2): 19-40. 2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2026.148609.2000

Introduction

Persian literature has long served as an important medium for transmitting religious, ethical, and mystical teachings within Islamic culture. Many poets and scholars have sought to reinterpret Islamic doctrines through literary forms, transforming theological and moral concepts into aesthetically compelling poetic discourse. One prominent manifestation of this interaction is the poetic interpretation and commentary on sacred texts, through which complex ethical and spiritual teachings become accessible and emotionally persuasive for wider audiences. Among Islamic texts, the *Sermon of the Pious* (*Khuṭbat al-Muttaqīn*), attributed to Imam ‘Alī (peace be upon him) in *Nahj al-Balāgha*, holds a distinctive position due to its profound ethical and mystical dimensions. Throughout history, this sermon has inspired numerous prose and poetic interpretations. One lesser-known example of such versified commentary is the Masnavi *Makhzan al-Muttaqīn* by Aḥmad Jān Khān Bāralakdī, an Afghan poet and sage of the early fourteenth century AH. Completed in 1328 AH, this didactic–mystical poem elaborates on the qualities of the pious inspired by the aforementioned sermon. Despite its intellectual and literary significance, the work has not yet been the subject of an independent analytical study, and references to it have largely remained limited to bibliographical mentions.

Review of Literature

Although the *Sermon of the Pious* has received considerable attention in Islamic scholarship and Persian literary tradition, studies have primarily focused on its theological interpretation, ethical themes, and prose commentaries. Within Persian literature, numerous works have drawn inspiration from *Nahj al-Balāgha*, yet systematic research on poetic adaptations of its sermons remains limited. In particular, the Masnavi *Makhzan al-Muttaqīn* has received little scholarly attention, and existing knowledge about the text is confined mostly to catalog descriptions and brief references in bibliographic sources.

Consequently, a comprehensive literary and analytical examination of this poem—especially regarding its structure, sources, and rhetorical features—has been largely absent from academic discourse. The present study seeks to fill this gap by examining the poem within the broader context of Persian religious and mystical literature.

Methodology

This study employs a descriptive–analytical and text-oriented approach to examine the structure, interpretive method, intellectual sources, and stylistic features of *Makhzan al-Muttaqīn*. The research is based primarily on close reading and qualitative content analysis of selected sections of the poem. Particular attention is devoted to identifying the poet’s use of Qur’ānic citations, ḥadīth references, mystical concepts, and rhetorical devices. In addition to literary analysis, the study considers historical and cultural elements reflected in the poem in order to contextualize the work within the intellectual and social environment of early fourteenth-century Afghanistan. Through this approach, the research aims to clarify the poem’s interpretive strategies and its place within the Persian religio-literary tradition.

Results

The findings demonstrate that the overall structure of *Makhzan al-Muttaqīn* follows a systematic tripartite pattern. In each section, the poet first presents a passage from the *Sermon of the Pious* in Arabic, then offers a Persian translation, and subsequently develops an extended poetic commentary elaborating on its ethical and mystical implications. This structure indicates that the poet’s objective extends beyond translation; rather, he reconstructs the sermon as a didactic and spiritually instructive poetic text. The analysis further reveals that the Qur’ān and ḥadīth constitute the principal intellectual sources of the poem. Qur’ānic phrases, themes, and allusions appear frequently, and in some cases Qur’ānic verses are interpreted through a mystical lens within the poetic narrative. Likewise, Prophetic and ‘Alid traditions are invoked to reinforce the ethical and spiritual framework of the work.

Thematically, the poem is characterized by a strong didactic and mystical orientation. Concepts such as piety (*taqwā*), sincerity (*ikhlās*), patience (*ṣabr*), spiritual awareness in worship, divine love, and the path of spiritual wayfaring form the core of its discourse. Through exhortative language,

narrative exempla, and allegorical reflection, the poet encourages moral purification and spiritual discipline. The work also includes devotional praise of the Prophet Muḥammad and Imam ‘Alī, reflecting the poet’s deep reverence for sacred figures. Notably, despite his Sunni background, the poet expresses profound admiration for Imam ‘Alī and devotes the poem to interpreting his sermon, a feature that reflects elements of sectarian coexistence within the cultural context of the period.

In addition, the poem contains valuable references to the religious and social life of early fourteenth-century Afghanistan, including depictions of communal religious practices, the role of mosques, and critiques of certain extremist tendencies. From a stylistic perspective, the poet employs a variety of classical Persian rhetorical devices such as allegory (*tamthīl*), narrative exemplification, poetic incorporation (*taḍmīn*), aesthetic causation (*ḥusn al-ta’līl*), and especially repetition, which functions both as a structural and semantic device enhancing rhythmic emphasis. Overall, *Makhzan al-Muttaqīn* can be regarded as a noteworthy example of the intersection between Islamic exegetical tradition, didactic Persian poetry, and mystical thought, and the present study provides an initial step toward its systematic scholarly evaluation.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال بیستم، شماره دوم، پیاپی ۵۷، ۱۴۰۵، صص. ۴۰-۱۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۵/۱/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۳/۲۷

مقاله پژوهشی

تحلیل متن‌شناختی مثنوی مخزن‌المتقین شرح عرفانی خطبه متقین امام علی (ع) سروده احمدجان‌خان بارالکدی

ابوالفضل مرادی (رستا)*، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان تهران، ایران

Dr.amoradirasta@cfu.ac.ir

چکیده

مثنوی مخزن‌المتقین سروده احمدجان‌خان بارالکدی (زنده در ۱۳۲۸ ق.)، از خاندان یوسف‌زئی و از رجال دانشمند، حکیم و شاعر دربار کابل در عهد امیر حبیب‌الله‌خان (۱۹۰۱-۱۹۱۹ م.)، از آثار کمتر شناخته‌شده ادب فارسی در قلمرو متون تعلیمی-عرفانی به شمار می‌آید که با محوریت شرح منظوم خطبه متقین امیرالمؤمنین علی (ع) شکل گرفته است. با وجود اهمیت ادبی و فکری این اثر، تاکنون پژوهش مستقلی درباره ساختار، محتوای فکری و ویژگی‌های متن‌شناختی آن انجام نشده و اطلاعات موجود بیشتر به معرفی‌های کتاب‌شناختی محدود مانده است. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و باتکیه بر روش متن‌شناسی، به بررسی ساختار اثر، شیوه شرح‌نگاری شاعر، جایگاه قرآن و حدیث در منظومه، مضامین عرفانی و تعلیمی، بازتاب‌های فرهنگی-اجتماعی و نیز مهم‌ترین شگردهای بلاغی به کاررفته در آن می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مخزن‌المتقین بر الگویی نسبتاً منظم در شرح خطبه متقین استوار است؛ بدین گونه که شاعر ابتدا فرازهایی از متن عربی خطبه را نقل کرده، سپس ترجمه فارسی آن را آورده و در ادامه با شرحی منظوم به تبیین مفاهیم اخلاقی و عرفانی آن پرداخته است. در این فرایند، آیات قرآن و احادیث نبوی و علوی نقش بنیادینی در شکل‌گیری ساختار معنایی اثر دارند و شاعر با اقتباس از آن‌ها، چارچوبی حدیثی-تفسیری برای منظومه فراهم کرده است. افزون بر این، بهره‌گیری از حکایت، تمثیل و صنایع بلاغی گوناگون سبب شده است مفاهیم انتزاعی تقوا، سلوک، اخلاص و عشق الهی در قالبی هنری و تأثیرگذار بیان شود. بررسی متن همچنین نشان می‌دهد که این اثر افزون‌بر جنبه‌های دینی و عرفانی، بازتاب‌هایی از فضای فرهنگی و اجتماعی افغانستان در اوایل قرن چهاردهم هجری را در خود جای داده است. براین اساس، مخزن‌المتقین را می‌توان اثری دانست که در پیوند میان سنت شرح‌نویسی دینی، ادبیات تعلیمی و عرفان اسلامی قرار دارد و از جایگاهی شایسته در مطالعات ادبیات دینی فارسی برخوردار است.

واژه‌های کلیدی: مخزن‌المتقین، احمدجان‌خان بارالکدی، خطبه متقین، ادبیات تعلیمی، عرفان اسلامی.

* مسئول مکاتبات

مرادی (رستا)، ابوالفضل. (۱۴۰۵). تحلیل متن‌شناختی مثنوی مخزن‌المتقین شرح عرفانی خطبه متقین امام علی (ع) سروده احمدجان‌خان بارالکدی، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۲۰(۲): ۴۰-۱۹.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2026.148609.2000

۱. مقدمه

ادبیات فارسی افزون‌بر کارکردهای زیبایی‌شناختی، همواره عرصه‌ای برای بیان آموزه‌های دینی، اخلاقی و عرفانی بوده است و بسیاری از متون ادبی در پیوندی نزدیک با منابع اسلامی، به ویژه قرآن و حدیث، شکل گرفته‌اند. در این میان، شرح و تفسیر متون دینی به زبان شعر یکی از شیوه‌های رایج در سنت ادبی فارسی به شمار می‌آید؛ شیوه‌ای که شاعران از طریق آن کوشیده‌اند مضامین اخلاقی و تعلیمی را در قالبی هنری و اثرگذار عرضه کنند. خطبه متقین، منسوب به امیرالمؤمنین علی^(ع) در نهج البلاغه، از جمله متونی است که به سبب محتوای ژرف اخلاقی و عرفانی خود، توجه بسیاری از عالمان و ادیبان را برانگیخته و در طول تاریخ به شیوه‌های گوناگون شرح و تفسیر شده است.

در میان این کوشش‌ها، مثنوی مخزن‌المتقین، سروده احمدجان خان بارالکدی، جایگاهی درخور توجه دارد. شاعر در این اثر، با الهام از خطبه متقین، کوشیده است مفاهیم اخلاقی، عرفانی و تعلیمی آن را در قالب مثنوی فارسی شرح و بسط دهد و در این مسیر از عناصر گوناگونی همچون آیات قرآن کریم، احادیث نبوی، حکایت‌ها، تمثیل‌ها و مضامین عرفانی بهره گیرد. باوجود اهمیت این منظومه و ارزش‌های ادبی و فکری آن، تاکنون پژوهشی مستقل درباره ساختار، شیوه شرح‌نگاری و ویژگی‌های متن‌شناختی آن انجام نشده و آگاهی موجود از این اثر، بیشتر به معرفی‌های کتاب‌شناختی محدود مانده است.

ازاین‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی متن‌شناختی، مثنوی مخزن‌المتقین را بررسی کند و ساختار اثر، شیوه شرح خطبه متقین، چگونگی بهره‌گیری از قرآن و حدیث و نیز جلوه‌های بلاغی و فکری آن را واکاود. همچنین، در این پژوهش تلاش می‌شود جایگاه این منظومه در سنت ادبی و تعلیمی فارسی تبیین شود و برخی از لایه‌های فرهنگی و فکری نهفته در آن، به‌ویژه در پیوند با فضای دینی و اجتماعی روزگار شاعر، مورد توجه قرار گیرد.

۱-۱. بیان مسئله

در مطالعه مخزن‌المتقین چند مسئله بنیادی وجود دارد که ضرورت انجام این پژوهش را آشکار می‌سازد. نخست آنکه این منظومه باوجود ارزش ادبی، حدیثی و عرفانی خود، همچنان اثری کمتر شناخته‌شده است و تاکنون موضوع هیچ پژوهش مستقل متن‌شناختی قرار نگرفته است؛ ازاین‌رو، شناخت موجود از آن بیشتر به گزارش‌های کتاب‌شناختی محدود در فهرست‌های چاپ سنگی هند منحصر مانده است. دوم آنکه ساختار اثر - شامل شیوه شرح‌نویسی شاعر، تلفیق حدیث و آیات قرآن، بهره‌گیری از شگردهای بلاغی مانند تمثیل و حکایت و نیز بازتاب لایه‌های عرفانی و فرهنگی در متن - تاکنون به‌صورت نظام‌مند بررسی نشده است و ماهیت دقیق رابطه آن با خطبه متقین همچنان روشن نیست. افزون‌بر این، لایه‌های مهمی همچون اعتقاد اصیل شاعر به پیامبر^(ص)، امام علی^(ع) و صحابه و نیز نگرش او به مسائل اجتماعی و مذهبی روزگار، نیازمند تحلیل دقیق متن‌شناختی است تا جایگاه اثر در تاریخ اندرزنامه‌نویسی و عرفان متأخر فارسی بهتر تبیین شود. بنابراین، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که مخزن‌المتقین چه ویژگی‌های ساختاری، فکری و بلاغی دارد، شاعر چگونه خطبه متقین را شرح و تفسیر کرده است و این اثر در چه جایگاهی از سنت ادبی-دینی فارسی قرار می‌گیرد. این پژوهش می‌کوشد با تحلیل متن‌شناختی جامع، این خلأ پژوهشی را جبران کند و نخستین صورت‌بندی روشمند از ابعاد زبانی، حدیثی، تفسیری، عرفانی و بلاغی این اثر ارائه دهد.

۲-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

اهمیت و ضرورت بررسی مخزن‌المتقین از چند منظر شایان توجه است. نخست آنکه این اثر، با وجود جایگاه ادبی و دینی خود، تاکنون موضوع پژوهشی مستقل قرار نگرفته و شناخت آن عمدتاً به معرفی‌های کتاب‌شناختی محدود مانده است؛ از این رو، تحلیل متن شناختی آن می‌تواند بخشی از خلأ موجود در مطالعات مربوط به این منظومه را جبران کند. افزون‌بر این، اثر یادشده نمونه‌ای برجسته از پیوند ادبیات تعلیمی، عرفانی و حدیثی در شعر فارسی است و بررسی آن می‌تواند به درک بهتر شیوه‌های شرح منظوم متون دینی و اخلاقی یاری رساند. از سوی دیگر، سراینده اثر، با آنکه از شاعران اهل سنت است، با شور و ارادتی فراوان به شرح خطبه متقین امیرالمؤمنین علی (ع) پرداخته است؛ امری که می‌تواند نمونه‌ای مهم از تعامل و همگرایی سنت‌های مذهبی در قلمرو ادبیات فارسی به شمار آید. همچنین، این منظومه در خلال مباحث اخلاقی و عرفانی خود، بازتاب‌هایی از فضای فرهنگی، اجتماعی و دینی جامعه افغانستان در روزگار شاعر را در بر دارد و از این منظر نیز منبعی ارزشمند برای شناخت برخی جنبه‌های فرهنگی و تاریخی آن جامعه محسوب می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش درباره مخزن‌المتقین نشان می‌دهد که تاکنون مطالعات محدودی به این اثر اختصاص یافته است؛ چنان‌که بیشتر آن‌ها نیز در چهارچوب آثار کتاب‌شناسی مربوط به چاپ‌های سنگی هند قرار می‌گیرند. از مهم‌ترین این منابع می‌توان به مجموعه میراث مشترک ایران و هند، تألیف صدرایی خویی، ابوالفضل مرادی (رستا) و حجت ذیحی‌فر اشاره کرد که انتشار آن از سال ۱۳۹۱ آغاز شده و تاکنون هجده جلد از آن به چاپ رسیده است. همچنین، اثر عارف نوشاهی با عنوان کتاب‌شناسی کتاب‌های چاپ سنگی هند که در سال ۱۳۹۱ در چهار جلد منتشر شده است، از دیگر منابع مهم در معرفی آثار فارسی چاپ سنگی در شبه‌قاره به شمار می‌رود. در این آثار، مخزن‌المتقین تنها در حد توصیف کتاب‌شناختی و ثبت اطلاعات نسخه‌ها یا چاپ سنگی آن معرفی شده است. باین حال، بررسی منابع موجود نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش مستقلی درباره متن، ساختار، محتوای فکری و ویژگی‌های ادبی این اثر انجام نگرفته است. از این رو، پژوهش حاضر را می‌توان نخستین تلاش منسجم برای بررسی و تحلیل محتوایی و ادبی مخزن‌المتقین دانست؛ پژوهشی که می‌کوشد بخشی از خلأ موجود در مطالعات مربوط به این اثر را تا حدی جبران کند.

۳. احمدجان خان بارالکدی

احمد احمدجان خان بارالکدی، شاعر، حکیم و از رجال نامدار روزگار خویش، که در منابع با القاب و عناوین فاخر از او یاد شده است، از جمله شخصیت‌هایی است که اطلاعات مستقل و مدوّن چندانی درباره زندگی و احوال او در دست نیست. وی سراینده شرح منظوم مخزن‌المتقین است و در بخش‌های مختلف این اثر، نام خود را در ضمن ابیات آورده و بدین سان هویت خویش را آشکار کرده است؛ چنان‌که از این اشارات برمی‌آید، نام او «احمد» بوده است (بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۷۱-۷۲). در توصیف مقام و منزلت وی نیز تعبیری همچون «افضل الفضلاء و اکمل الکملاء، عین‌الایمان، بدرالارکان، فرید زمان و وحید دوران، حاکم حکیم، قاهر حلیم، زائر کعبه الله العظیم، جناب مستطاب الانجاب، مقرب الخاقان، فخرالحاج برکد حکیم احمدجان خان بارالکدی» در منابع معاصر وی ثبت

شده است. این عبارات که نشان‌دهنده منزلت والای او نزد معاصرانش است، بعدها از سوی پژوهشگران و کتاب‌شناسان نیز نقل و ثبت شده‌اند (صدرایی خوبی و همکاران، ۱۳۹۳، ج. ۱/ ۱۲۵).

احمدجان‌خان از خاندان یوسف‌زئی است؛ خاندانی بزرگ که شاخه‌های مختلف آن در پاکستان، هند، کشمیر و افغانستان ساکن هستند. جمعیت بسیاری از قوم یوسف‌زئی در شرق افغانستان زندگی می‌کنند و از دیرباز در شمار طوایف بانفوذ و تأثیرگذار آن دیار بوده‌اند (جهانگیر گورگانی، ۱۳۵۹، ج. ۶۰/۱). این قوم در برخی دوره‌ها، به سبب برخورداری از توان نظامی و روحیه جنگاوری، در تحولات سیاسی و اجتماعی افغانستان نقشی چشمگیر و تعیین‌کننده داشتند (بیلیو، ۱۸۹۱م؛ خالدی، ۲۰۱۸م). نکته درخور توجه آن است که یوسف‌زئی‌ها به زبان پشتو سخن می‌گفتند (Spain, 1963)؛ از این رو، می‌توان دریافت که احمدجان‌خان، مخزن/المتقین را به زبان فارسی، که به احتمال فراوان زبان دوم او بوده است، در مدتی کمتر از دو ماه سروده است (آزاد، ۱۳۲۸ق، ص. ۳۷۸-۳۸۰).

احمدجان‌خان از رجال حکیم و دانشمند کابل در عهد حبیب‌الله خان بود. محتوای مخزن/المتقین، که مهم‌ترین اثر شناخته‌شده او به شمار می‌رود، نیز به روشنی نشان می‌دهد که وی بر علوم دینی، از جمله قرآن، حدیث و مبانی عرفان و همچنین ادب فارسی و فنون شاعری تسلطی عمیق داشته است. او از رجال بانفوذ و از ارکان دربار محسوب می‌شد و به فرمان پادشاه وقت، اداره امور مملکت را بر عهده داشت. باین حال، باوجود جایگاه سیاسی و اداری خود، فردی متواضع، حلیم و برخورددار از منش اخلاقی شناخته می‌شد (محو هندی، ۱۳۲۸ق، ص. ۳۷۳-۳۷۸).

یکی دیگر از معاصرانش، وی را «نایب پور شهنشاه زمان» خوانده و از منزلت علمی و حکمی والای او سخن گفته است؛ چنان که به اغراق ادبی، «صد فلاطون و ارسطو جرعه نوش جام خرد» وی معرفی شده‌اند (مقبل، ۱۳۲۸ق، ص. ۳۸۰-۳۸۱). معاصر دیگری نیز وی را شاعر دربار پادشاه کابل، از قبیله یوسف‌زئی و از خان‌ها و نواب آن قوم دانسته و اوصافی همچون «امام سالکان و اهل تقوی»، «شریعت‌پرور عرفان‌مآب» و ده‌ها عنوان والای دیگر را در وصف وی به کار برده است. این نویسنده همچنین، بر کوتاه‌بودن زمان سرایش مخزن/المتقین در بازه زمانی سه ماه تصریح کرده است (میرشیرمحمدخان، ۱۳۲۸ق، ص. ۳۸۲-۳۸۴). افزون بر این، کاتب مخزن/المتقین که متن اثر را برای چاپ سنگی کتابت کرده است، در دیباچه نسخه، مجموعه‌ای از القاب، عناوین و توصیفات ستایش‌آمیز را درباره احمدجان‌خان آورده است. از کلام او نیز برمی‌آید که احمدجان‌خان در شمار اهل علم، از رجال دربار و شخصیتی خوش‌نام، دین‌دار و پارسا بوده است. لقب او «جناب معلی القاب آقای آقا برگدیر جنرل احمدجان‌خان، مشتهر به حکیم» ثبت شده است (موسوی، ۱۳۲۸ق، ص. ۳۸۴).

سراینده مخزن/المتقین را نباید با احمدجان‌خان، قاضی القضاات دربار عبدالرحمان‌خان، که در سال ۱۳۰۱ق. مأمور تدوین اثری دو جلدی درباره وظایف حکام و قضاات شد، یکسان دانست (اعلم و ارباب شیرانی، ۱۳۷۶، ص. ۳۰۳). باین حال، آنچه از شواهد درون‌متنی مخزن/المتقین به روشنی برمی‌آید، این است که مولوی احمدجان‌خان در زمان حبیب‌الله‌خان، فرزند عبدالرحمان‌خان، که از سال ۱۹۰۱ تا ۱۹۱۹م. در افغانستان حکومت کرده است، می‌زیسته است (فرهنگ، ۱۳۸۵، ج. ۱/ ۴۹۵؛ خوافی، ۱۳۹۰، ج. ۵۵۵/۲) و احمدجان‌خان نیز یکی از صاحب‌منصبان دربار بوده و ضمن اشعارش وی را در نهایت مقبولیت و شایستگی ستوده است (بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۵۹).

۳-۱. مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین (ع)

کتاب *مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین (ع)* اثری منظوم در شرح و ترجمه تفصیلی خطبه همّام (خطبه متقین) از نهج‌البلاغه است که به زبان فارسی و با رویکردی عرفانی سروده شده است. سراینده این اثر، برگد حکیم احمدجان‌خان بارالکدی، آن را در چهل سالگی سروده و بنابر اطلاعات موجود، تنها اثر شناخته‌شده او به شمار می‌رود. تاریخ پایان سرایش اثر، محرم سال ۱۳۲۸ ق. است (صدرایی خویی و همکاران، ۱۳۹۳، ج. ۱/۱۲۵). آغاز کتاب با بسمله و ثنای الهی همراه است و متن اثر به خط نستعلیق در صفحات مجدول دوستونی کتابت شده است. کاتب اثر، حسین بن ابوالحسن موسوی، متخلص به «جبل‌الله» است و تاریخ کتابت نسخه نیز دوشنبه ۱۴ محرم ۱۳۲۹ ق. ثبت شده است. ستایش‌ها و القاب و جملاتی که در صفحه عنوان و در تقریظ‌ها و خاتمه الطبع اثر دیده می‌شود، نشان می‌دهد که *مخزن‌المتقین* در زمان حیات مؤلف به چاپ رسیده است. این اثر دارای ۳۸۰ صفحه با قطع ۲۴×۱۶ سانتی‌متر و ۱۳ سطر در هر صفحه است. شمارگان هزار نسخه برای این کتاب می‌تواند از سویی حکایت از تمکن و جاه و مقام شاعر و از سویی دیگر، اقبال و توجه مخاطبان به این کتاب در آن زمان باشد.

پس از پایان متن اصلی، چند تقریظ منظوم در ستایش اثر درج شده است؛ از جمله دو تقریظ منظوم از «محوّی هندی» (۱۳۲۸ ق.، ص. ۳۷۳-۳۷۸)، یک تقریظ منظوم از میر محمدعلی‌خان، متخلص به «آزاد» (۱۳۲۸ ق.، ص. ۳۷۸-۳۷۹) و یک تقریظ منظوم از میرزا شیرمحمدخان شاعر (۱۳۲۸ ق.، ص. ۳۸۰). بنابر توضیحات نسخه‌شناختی، احتمال می‌رود بخش پایانی یکی از تقریظ‌ها در نسخه مذکور افتاده باشد. همچنین در ابتدای نسخه، شش صفحه غلط‌نامه و اعتذارنامه کاتب آورده شده است. از این کتاب پنج نسخه در گنجینه کتاب‌های چاپ سنگی شبه‌قاره در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی در قم نگهداری می‌شود (نوشاهی، ۱۳۹۱، ج. ۴/۲۷۳؛ صدرایی خویی و همکاران، ۱۳۹۳، ج. ۵/۲۲۵). به نظر می‌رسد، این متن را افزون بر کاتب، خود سراینده نیز بازبینی و تصحیح کرده باشد؛ چنان‌که موارد تصحیح‌شده در حاشیه صفحه‌های کتاب اضافه شده است (بارالکدی، ۱۳۲۸ ق.، ص. ۳۶). احمدجان‌خان درخصوص انتخاب نام *مخزن‌المتقین* و تطابق آن با حروف ابجد چنین سروده است:

به گوش دل از هاتم ناگهان	چنین گشت القا که «ای نکته دان
چو باشد بیانات پاکان دین	بگو نام او <i>مخزن‌المتقین</i>
چو اعداد این اسم مجموع گشت	هزار و سه صد بود با بست و هشت

(بارالکدی، ۱۳۲۸ ق.، ص. ۳۷۰)

۴. بحث و بررسی یافته‌های پژوهش

۴-۱. خطبه متقین از روایت احمدجان‌خان

احمدجان‌خان درباره پیدایش خطبه متقین، روایتی اخلاقی - عرفانی نقل می‌کند که به دیدار همّام، یکی از یاران پرهیزگار، با حضرت علی (ع) اختصاص دارد. براساس این روایت، همّام با تضرع از امام خواست کرد که از احوال و مقامات مردان راه خدا و اسرار سلوک برای اوسخن بگوید تا از رهنمودهای ایشان در مسیر هدایت بهره‌مند شود. حضرت علی (ع) در پاسخ، با احتیاط و حکمت یادآور شد که بیان اسرار اولیای الهی آسان نیست و هر دلی توان درک و تحمل این حقایق را ندارد؛ زیرا این معارف تنها برای اهل آن قابل فهم است. باین حال، هنگامی که اصرار و اخلاص همّام

را مشاهده کرد، پذیرفت که به اجمال و به قدر ظرفیت او در این باره سخن بگوید. امام^(ع) پیش از بیان اوصاف اهل تقوا، هم‌ام را به تقوای پیشگی، پرهیز از مشقت بی‌جا بر نفس، و پیمودن راه خدا سفارش کرد و هشدار داد که طلب کشف اسرار، راهی دشوار و سنگین است. آن‌گاه، پس از این مقدمه، زبان به بیان ویژگی‌های اهل تقوا گشود و سخن خود را با حمد خداوند و درود بر پیامبر^(ص) آغاز کرد. ابیاتی از این بخش چنین است:

روایت چنین دیده‌ام در کتاب	که آرم رقم من به طرز ثواب
که شخصی ز اصحاب الانام	که بس متقی بود و نامش هم‌ام
... ز صدق دل دهم ز راه یقین	به درگاه شه بوسه زد بر زمین
... به من از کرم ای شه اولیا	ز اطوار مردان راه خدا
بفرمایید بیان از ره اهتدا	که یابم درین راه علم و هدی
چو بشنید شاه ولایت مآب	چنین شکر افشان شد اندر جواب
که ای اخ دین ای برادر هم‌ام	چو درخواست داری ز من این کلام
ز اسرار پاکان بیان مشکل است	ز پنهان ایشان عیان مشکل است
نه تاب دل هرکسی در شنود	شنید آن که از دل ز دل در غنود
نه آسان بود گفتن دوستی	که پنهان کن ار طالب اوستی
ز اسرار پاکان بیان سهل نیست	بیان کی شود تا ورا اهل نیست
یفزود بر عذر و زاری هم‌ام	که تا یابد از مقصد خویش کام
چو آن سرور راه اهل یقین	بدید از هم‌ام التجا این چنین
بفرمود یک شمه‌ای زین بیان	به اجمال بهر توسازم عیان
زبان حقایق بیان در گشود	بیان حقایق چنین سر نمود
... بفرمود آن گه شه اولیا	که بشنوز اوصاف اهل تقی

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۷۶)

۲-۴. روش و فرایند شرح‌نگاری در مخزن‌المتقین

شیوه احمدجان‌خان در شرح خطبه متقین بدین گونه است که در گام نخست، بخشی از خطبه را، که ناظر بر صفات و ویژگی‌های متقین است، به صورت نقل مستقیم و مستقل در قالب گزاره‌ای عربی ذکر می‌کند. این نقل عربی به منزله متن پایه و محور شرح تلقی می‌شود. در گام بعد، ترجمه فارسی همان عبارت عربی را ذیل آن می‌آورد تا زمینه فهم دقیق معنا برای مخاطب فارسی‌زبان فراهم شود و پیوندی مستقیم میان متن اصلی و شرح ایجاد گردد. در گام سوم، شاعر به شرح و تفسیر منظوم حدیث می‌پردازد؛ شرحی که فراتر از ترجمه لفظی و توضیح واژگان است و ماهیتی معناشناختی و تأویلی دارد. شاعر در این بخش، با بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبان شعر، مفاهیم اخلاقی، عرفانی و تربیتی نهفته در گزاره‌های خطبه را بسط می‌دهد و معانی را از سطح گزارش به سطح تأمل و درون‌نگری ارتقا می‌دهد.

نکته اساسی در شیوه شرح احمدجان‌خان آن است که وی در تفسیر متن، رویکردی تلفیقی اتخاذ می‌کند؛ بدین معنا که عناصر عرفانی، وعظی و اخلاقی را درهم می‌آمیزد و برای تعمیق معنا، از آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و علوی دیگر بهره می‌گیرد. افزون بر این، شاعر در مواردی برای ملموس‌سازی مفاهیم انتزاعی، از حکایت‌ها و تمثیل‌های متناسب با مضمون گزاره استفاده می‌کند تا مفاهیم اخلاقی و عرفانی خطبه را به تجربه زیسته مخاطب نزدیک سازد.

۳-۴. قرآن در مخزن‌المتقین

۱-۳-۴. درج آیات در مخزن‌المتقین

یکی از شگردهای برجسته احمدجان‌خان در بهره‌گیری از قرآن کریم در منظومه مخزن‌المتقین آن است که بخشی کوتاه از آیات قرآن، معمولاً در حد یک یا چند واژه، را در متن شعر می‌گنجاند و سپس مضمون و پیام نهفته در همان آیه را در ابیات بعدی بسط می‌دهد. بسامد این گونه نوع اقتباس‌های جزئی و مضمون‌آفرینی براساس آیات قرآن در مخزن‌المتقین چشمگیر است. نمونه‌های زیر گویای این شیوه بهره‌گیری از آیات الهی در ساختار منظوم اثر است:

نماز است دل راست گردن به حق	دگرتازه کردن به ذکرش سبق
ازین بهره برگیر ای نوجوان	اقم الصلوة لذكری بخوان
	(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۱۷۱)

به مضمون نحن نسبح ملک	شب و روز طاعت کنان بر فلک
ولی آفرینش ز انسان که بود	نبودش به جز معرفت نفع و سود
بخوانی اگر آیت یعبدون	بدانی در آن معنی یعرفون
	(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۷۷)

به ذکر که شأنش شد از حد فزون	که گفتیش آناله حافظون
که این شاه دین را که در حفظ دین	به سعی است دایم ز فرط یقین
تو در حفظ یا رب نگهداریش	به شهره توفیق رو آرایش
	(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۶۲)

۲-۳-۴. تفسیر منظوم آیات قرآن در مخزن‌المتقین

شاعر در مخزن‌المتقین آیات آغازین سوره بقره را با رویکردی عرفانی تفسیر و قرآن کریم را نه کتابی صرفاً تعلیمی، که سرچشمه هدایت و نشاط روحانی برای اهل تقوا معرفی می‌کند. او «هدی» را نشانه آگاهی از سرّ الهی و معرفت مولی می‌داند و معتقد است نشاط حقیقی از همین هدایت معنوی سرچشمه می‌گیرد، نه از لذت‌های دنیوی. وی تعبیر «لا ریب فیهِ» را ناظر به یقین قلبی و صفای باطن سالک می‌داند و اوصاف پنج‌گانه اهل تقوا – ایمان به غیب، برپاداشتن نماز، انفاق، ایمان به وحی و یقین به آخرت – را مراحل از سیر معنوی انسان در مسیر معرفت الهی تلقی می‌کند. شاعر تقوا را مرتبه‌ای از ایمان شهودی می‌داند که در آن سالک از ایمان به غیب به مقام حضور و شهادت می‌رسد و در پرتو آن نماز را عروج جان و پیوند با حق می‌بیند. درنهایت، مخزن‌المتقین نماد دل عاشقی است که قرآن در آن زنده است و از «نشاط هدی» او، جهان معنا و هستی قوام می‌یابد. از آنجاکه مجال پرداختن به تمامی ابیات این بخش وجود ندارد، ناگزیر تنها چند بیت از آن نقل می‌شود:

الف لام با میم اول شروع	ز قرآن بگردید ای با خشوع
نه ریب و نه شک در کتاب خدا	برین قول شاهد بود کبریا
هدی هست فرمود للمتقین	که شد شیوه شان ز فرط یقین

یارنند بر غیب ایمان همه	به حق غایب آرند ایقان همه
نماز خدا را کنند استوار	به تقوی چه در لیل و چه در نهار
همه وقت زیشان صلوة و نماز	همه وقت زایشان نماز و نیاز
به خوردن قناعت از ایشان چگون	و ممّا رزقناست هم ینفقون

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۱۶۶)

۳-۳-۴. تحلیل‌ها و واکاوی‌های قرآنی در مخزن‌المتقین

در مثنوی *مخزن‌المتقین*، شاعر در کنار تفسیر عرفانی آیات، گاه به واکاوی واژگان قرآنی نیز می‌پردازد و می‌کوشد با استشهاد به آیات قرآن، مفاهیم اخلاقی و سلوکی را تحلیل کند. در نمونه‌ای از این رویکرد، او به بسامد واژه «صبر» در قرآن اشاره می‌کند و سپس با استناد به آیه «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»، صبر را هم فضیلتی اخلاقی و هم شرط بهره‌مندی از معیت و همراهی الهی می‌داند. بدین ترتیب، استشهاد قرآنی در این بخش به صورت تحلیلی در خدمت تبیین یکی از ارکان سلوک معنوی قرار می‌گیرد. در این نگرش، صبر مقامی روحانی و سلوکی است که سالک را در مسیر قرب الهی پیش می‌برد. ابیات این بخش چنین است:

نبینی به قرآن ز نزد خدای	بود صبر مذکور هفتاد جای
بفرمود هستم مع الصّابرين	خدا شد چوهمره چه افضل ازین
...یا جان من صبر را پیشه کن	که تا حرص را بر کنی بیخ و بن

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۱۶۱)

۴-۴. جایگاه حدیث در مخزن‌المتقین

مخزن‌المتقین در اساس اثری حدیث‌محور به شمار می‌آید؛ زیرا بنیان آن بر شرح و تفسیر کلام حضرت علی^(ع) استوار است. با این حال، شاعر در مواضع متعدد و هم‌زمان با پیشبرد شرح، عین عبارات حدیثی را متناسب با جملات حضرت نقل می‌کند و آن‌ها را محور توضیح و بسط معنایی خود قرار می‌دهد. این رویکرد سبب می‌شود که شرح وی، ضمن وفاداری به متن اصلی خطبه، در افقی گسترده‌تر از معارف حدیثی قرار گیرد و پیوندی نظام‌مند میان سخن امیرالمؤمنین^(ع) و دیگر متون روایی برقرار شود. نمونه‌های زیر گویای این شیوه بهره‌گیری از احادیث در ساختار شرح است:

- حدیث صبر نصف ایمان است:

ز شاه رسل سید کاینات	سؤالی نمودند اهل ثبات
که ای سید پاک ای نیکخو	حقیقت چه باشد ز انسان بگو
بود دین و ایمان چه ای شاه دین	بفرمود صبر است ایمان یقین
دگر باره گفتند و گفت این چنین	بود صبر از نصف ایمان یقین

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۱۶۰)

- حدیث نماز خواندن ابراهیم

شنیدم خلیل آن نبی هم‌ام	چو خواندی نماز خدا را مدام
ز جوش دلش می برآمد صدا	که هر کس شنیدی دومیل آن ندا
ازین مردم از دور دانسته بود	که دارد خلیل اشتغال سجود

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۱۷۳)

۴-۵. مدایح مذهبی در مخزن‌المتقین

۴-۵-۱. منقبت پیامبر گرامی اسلام (ص)

شاعر در این نعت گسترده، پیامبر اکرم (ص) را محور هستی و کانون نظام هدایت می‌داند؛ شخصیتی که در ساحت قدسی، «حبیب خدا» و «امام انبیا» است و در ساحت تاریخی، «خاتم رسل» و نقطه کمال نبوت است. در نگاه او، ولایت پیامبر (ص) استمرار و تجلی ولایت الهی است؛ از این رو، محبت و اطاعت از آن حضرت عین اتصال به خداوند است و صلوات و سلام بر او صرفاً ذکر زبانی نیست، بلکه عملی عبادی، نجات‌بخش و راه‌گشای قرب الهی است. بدین سان، مدح نبوی از زیباترین بخش‌های مخزن‌المتقین به شمار می‌رود:

نبی خدا و رسول انام	خدا را حبیب انبیا را امام
نیبی که هر دم خدای ودود	فرستد برایش سلام و درود
نیبی که فرموده کبریاست	که «هر مؤمنی را که با من ولاست
اطاعت نماید نبی مرا	که تا یابد از لطف من اجرها»
ولای نبی شد ولای خدا	ندانی تو او را ز یزدان جدا
چو حب نبی مولی بود	همه وقت حبّ وی اولی بود

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۸)

در بخشی از مخزن‌المتقین، احمدجان‌خان با تفکیک نام «احمد» به حروف تشکیل‌دهنده آن (الف، هاء، میم، دال) و نسبت‌دادن هر حرف به یکی از ارکان نماز (قیام، رکوع، سجود، قعود)، از شگردی بهره می‌گیرد که در عرفان اسلامی ذیل «تأویل حروف» یا «رمزپردازی حروفی» طبقه‌بندی می‌شود. این شیوه ریشه در گرایش‌های حروف‌گرایانه در عرفان اسلامی دارد؛ گرایش‌هایی که بر اساس آن‌ها، حروف نه فقط واحدهای آوایی، که حاملان معانی باطنی و ساختارهای رمزی‌اند. در این نگاه، نام «احمد» به طرحی تصویری-حرکتی از نماز تبدیل می‌شود؛ بدین معنا که شکل هندسی یا هیئت نوشتاری هر حرف، به وضعیت بدنی نمازگزار در یکی از ارکان نماز تأویل می‌شود. این نوع تطبیق میان شکل حروف و هیئت عبادت، نمونه‌ای از «نشانه‌پردازی تصویری» در عرفان حروفی است که بر مشابَهت‌های شکلی تکیه دارد (Corbin, 1978, p. 110-115).

پس از فلاسفه یونان، از منظر تاریخ اندیشه اسلامی، جابر بن حیان (م ۱۵۵ق.) از ایرانی‌زادگان طوس، نخستین دانشمند مسلمان است که به جایگاه حروف و رموز آن توجه کرده است (میرعمادی، ۱۳۷۸). وی در کتاب *السر المکنون* بر این باور است که بی‌شک گفتار نظام حروف دارای طبیعتی خاص است؛ زیرا هر موجودی طبیعتی دارد و زبان نیز نوعی موجود به شمار می‌آید (محمود، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۰). مقوله اسرار حروف، ارتباط نزدیکی با حروف مقطعه در قرآن دارد و از این دیدگاه نیز در تفاسیر قرآن و آرای قرآن‌پژوهان جایگاهی ویژه یافته است (رضوی و جعفری، ۱۳۹۵).

توجه به رموز حروف در پیشینه عرفان نظری، به‌ویژه در آثار ابن عربی، به‌صورت گسترده دیده می‌شود؛ آنجا که حروف به مثابه مظاهر تعینات وجودی و تجلیات اسماء الهی تحلیل می‌شوند (ابن عربی، ۱۴۰۰ق.، ج. ۱/ ۴۷-۵۲). همچنین، در سنت حروفیه، حروف الفبا دارای دلالت‌های کیهانی و انسان‌شناختی‌اند و میان ساختار حروف، بدن انسان و مراتب عبادت پیوند برقرار می‌شود (Bashir, 2011, p. 83). در این قطعه نیز، شاعر با پیوند نام پیامبر (ص) با ارکان نماز، نوعی «الهیات تجسّدی اسم» ارائه می‌کند؛ بدین معنا که نام «احمد» به‌صورت نمادین با حقیقت عبودیت و صلوات یکی دانسته

می‌شود. این فرایند، افزون‌بر کارکرد عرفانی، کارکرد بلاغی نیز دارد؛ زیرا از طریق تفکیک، تفسیر و بازترکیب حروف، معنا را از سطح واژه به سطح نشانه‌های چندلایه ارتقا می‌دهد. این شگرد را می‌توان در چهارچوب بلاغت اسلامی و ذیل صناعات تأویلی و کشف رموز حروفی بررسی کرد (شمیسا، ۱۳۸۱، ص. ۱۷۱-۱۷۵).

چه احمد که نامش ز فرط صفات	بیسته است از فصل شکل صلات
الف از قیام است و حاء از رکوع	بود میم از سجده با خضوع
زدال است شکل قعودت عیان	من این رمز بهر تو کردم بیان

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۱۴)

۴-۵-۲. منقبت چهار یار در مخزن‌المتقین

این منظومه منقبت‌گونه با زبانی تمثیلی و وحدت‌محور، چهار خلیفه راشدین را به منزله ارکان بنیادین دین معرفی می‌کند. شاعر با تأکید بر وحدت سلوک، یکسانی یقین و پیوستگی جهاد و اطاعت، نقش آنان را در تثبیت ایمان، امنیت دین و نصرت حق برجسته می‌سازد و در پایان، محبت به هر چهار خلیفه را نشانه ولایت، مصونیت از خوف و غلبه بر نفس و دشمن می‌داند؛ محبتی که ضامن آرامش در دنیا و استواری یقین در دین است.

چهارنند چون چارشاخ شجر	کز ایشان بود نخل دین پرثمر
...چهارنند و هرچند اندر شمار	ولی هست هر چار را یک شعار
..کدامند آن چار یار ای و فر	کدامند کز بهر دین‌اند سر
سر و سرور راه دین و یقین	شهان زمان وارثان زمین
نخستین ابوبکر صدق آشیان	دوم دان عمر فخر اهل زمان
سوم هست عثمان کان حیا	چهارم علی شاه مشکل گشا
ازین چار شد بیشتر شأن دین	ازین چار آمد به دل‌ها یقین

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۲۰)

۴-۵-۳. سیمای حضرت علی^(ع) در مخزن‌المتقین

سیمای حضرت علی^(ع) در مخزن‌المتقین با مجموعه‌ای از اوصاف قدسی و معرفتی ترسیم شده است؛ چنان‌که شاعر او را «سرور اولیا» و «شاه ولایت» می‌خواند و با تأکید بر تعبیر «باب شهر علوم رسول» جایگاه او را به‌عنوان سرچشمه علم نبوی و واسطه انتقال معارف پیامبر^(ص) به اولیا معرفی می‌کند. در این تصویر، ولایت علی^(ع) به منزله اصل دین و محور پذیرش ایمان تلقی می‌شود و آن حضرت حامل امانت نبوت و رساننده اسرار نبوی به اهل ولایت دانسته می‌شوند. همچنین، شاعر با اشاره به تداوم فیض و سرّ غیب از طریق او تا قیامت، علی^(ع) را مرجع هدایت سالکان و الگوی مردان راه خدا معرفی می‌کند که طالبان معرفت برای دستیابی به علم و هدایت به درگاه او روی می‌آورند. این ابیات بیانگر عشق عظیم سراینده به حضرت علی^(ع) است:

به شاه ولایت چنین عرضه داد	که ای عالم از تو به دین و مراد
تویی باب شهر علوم رسول	ولای تو در جمله دل‌ها قبول
ولای تو بر اولیا اصل دین	نه مؤمن کسی بر تو نارد یقین
تویی برده بار نبوت به دوش	ز تو اولیا را رسد فکر و هوش

رسانندی به تحقیق بر اولیا	تویی کز نبی ذکر اسرار را
رسد اولیا را بلا شبه و ریب	ز تو تا قیامت همی سر غیب
به امّید رو کرده‌ام سوی تو	چو این فیض جاری است از خوی تو به من
ز اطوار مـردان راه خدا	از کـرم ای شـه اولیا
که یابم درین راه علم و هدی	بفرمایان از ره اهتـدا

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۷۴)

۴-۵-۴. امام زین‌العابدین (ع) در مخزن‌المتقین

احمدجان خان ضمن بیان حکایتی با رویکردی تعلیمی-عرفانی، حال خشیت و اخلاص امام زین‌العابدین (ع) را هنگام ادای تلبیه حج به تصویر می‌کشد. او روایت می‌کند که امام در هنگام گفتن «لَبَّيْكَ»، از شدت تأمل در حقیقت این ندا، بی‌هوش می‌شود؛ زیرا می‌اندیشد که آیا بنده‌ای چون او واقعاً شایسته آن است که به پیشگاه خداوند «لَبَّيْكَ» گوید یا نه. این حکایت، افزون‌بر بیان فضیلت معنوی امام، کارکردی اندرزنامه‌ای نیز دارد؛ زیرا مخاطب را از عبادت ظاهری و خودپنداری زاهدانه برحذر می‌دارد.

امامی که بد زین اهل تقی	شنیدم جگر گوشه مرتضی
که رونق ازو داشت دین متین	امام الوری زینت‌العابدین
به لبیک شوق دلش می‌فزود	در ایام حج تلبیه می‌نمود
درافتاد بی‌حس به روی زمین	در اثنای لبیک آن شاه دین
به گریان و باناله گشتند زار	همه خلق شد جمع از هر کنار
کزوتیره شد روز بر مسلمین	چه پیش آمد از بهر این شاه دین
که شاه جهان را چه آمد به پیش	فرودند بس بی‌قراری به خویش
به هوش آمد آن سید اتقیا	غرض بعد ساعت به لطف خدا
از آن سید پاک جویان شدند	همه شکر کردند و شادان شدند
بفرمای یک شمه زاحوال خویش	که شاه‌ها چه بود این که آمد به پیش
که بودم به لبیک مصروف کار	بفرمود و بگریست بس زار زار
چنین فکرتم در دل آمد به پیش	چو لبیک لایق ندیدم ز خویش
به دل معرفت نیست در خورد آن	منم تلبیه‌گوی و لبیک‌خوان
بگوید ز دل نیستت این خبر	منم تلبیه‌خوان و هاتف اگر
زبان تلبیه‌خوان و دل بی‌حضور	بود قولت از صدق و اخلاص دور
«نه سعدیک» گوید ز روی خطاب	ز هاتف «نه لبیک» آید جواب
چو دل بسته اینجا نه با کبریاست	چه حاصل ازین گفت لبیک ماست
چنان صدق و اخلاص و علم این چنین	چنین است احوال پاکان دین
نباشد در آن هیچ راه نیاز	نه چون ما که خوانیم گر یک نماز
به انوار غیبی مشاهد شدیم	به پندار باشد که زاهد شدیم

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۱۹۹)

۴-۵. مهدویت در مخزن‌المتقین

در مخزن‌المتقین، شاعر با این تعبیر کوتاه و تند، به آفت مدعیان دروغین مهدویت و هدایت می‌تازد. مضمون بیت این است که هرگاه گمراهی و انحراف در وجود کسی ریشه دواند، درعین حال برای خود «شعار هدایت» می‌سازد و حتی اگر نابکار و بدسیرت باشد، باز خود را «مهدی روزگار» می‌نامد:

چو گمراهیش آورد بس شاعر	بگوید منم مهدی روزگار
شود آن دگر دهری نابکار	که لعنت کند از دلش روزگار

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۳۶)

نه عیسی شود کس نه مهدی عیان	نباشد ز ادیان باطل میان
-----------------------------	-------------------------

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۴۵)

۴-۶. وهابیت و افراط‌گرایی در مخزن‌المتقین

احمدجان‌خان باوجود آنکه خود از پیروان اهل سنت به شمار می‌آید، مرزبندی روشنی با قرائت افراطی وهابیت ترسیم می‌کند و آن را خروج از «راه یقین» و بدعت در «کیش و دین» می‌داند. از منظر او، وهابیت با طرح «اصطلاح جدید» و تأویل‌های تقلیل‌گرایانه، به اختصار و تحریف معنای کلام الهی دست می‌زند و فهم سنتی و مستقر دینی را مخدوش می‌کند. تعبیرهایی همچون «تحریک شیطان»، «خودسری» و «دعوی پیغمبری» نشان می‌دهد که شاعر این جریان را نه فقط اختلافی فقهی، که نوعی انحراف معرفتی و کلامی می‌بیند که به گمراهی می‌انجامد. اهمیت این موضع در آن است که این نقد از درون سنت اهل سنت صورت می‌گیرد؛ بدین معنا که شاعر، با حفظ هویت سنتی خود، میان دینداری تاریخی مبتنی بر اجماع و افراط‌گرایی نوظهور تمایز می‌گذارد و از اعتدال مذهبی و وفاداری به میراث تفسیری-کلامی دفاع می‌کند.

کند اصطلاحات در کیش و دین	که باشد مخالف ز راه یقین
وهابی است آن ساده بدسرشت	بود در خور نار و خواهد بهشت
بجوید چنان اصطلاح جدید	که آن را گهی چشم حق بین ندید
کند اختصار کلام خدا	به معنی نماید ز خود اقتضا
ز تحریک شیطان و از خودسری	کشد سر به دعوی پیغمبری
دم از عیسی ابن مریم زند	به این نسج گمراهی اندر تند

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۳۶)

۴-۷. وعظ و نصیحت در مخزن‌المتقین

مخزن‌المتقین از حیث انگیزه تألیف و ساختار ادبی، اثری است که به‌طور بنیادین بر وعظ، نصیحت و اندرز اخلاقی استوار شده است. شاعر باتکیه بر سنت کهن ادب تعلیمی-عرفانی، این منظومه را در خدمت هدایت اخلاقی مخاطب قرار داده است. از این منظر، مخزن‌المتقین صرفاً شرحی منظوم بر یک متن حدیثی نیست، بلکه اثری کاملاً وعظی-تعلیمی است که با هدف اصلاح رفتار فردی و مناسبات اجتماعی سروده شده است و نمودهای زبانی، تصویری و مفهومی ادبیات اندرز در آن چنان گسترده و برجسته است که بررسی نظام‌مند آن می‌تواند به‌تنهایی موضوع پژوهشی مستقل در حوزه ادبیات وعظ و نصیحت در شعر فارسی متأخر باشد. در ادامه، به ذکر ابیاتی که درخصوص وعظ آمده است بسنده می‌شود:

چنین است از اتقیا فعل و گفت	نه فرقی به ظاهر بود از نهفت
به ظاهر به باطن یکی رسم و راه	ز قول و عمل یک بود عز و جاه
بگویند از راه و عـظ اجل	همان گه نمایند اول عمل
همین است تأثیر در گفتشان	که گویند هرچه شود آن چنان
نصیحت مؤثر به دل‌ها شود	همه گفت‌شان حکم مولا شود

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۲۴۰)

۸-۴. رویدادهای فرهنگی- اجتماعی در مخزن‌المتقین

مخزن‌المتقین گذشته از جنبه‌های وعظی و اخلاقی، از حیث توصیف فضای اجتماعی و فرهنگی افغانستان در عصر شاعر نیز ارزشمند و شایان توجه است. این اثر، مجموعه‌ای از شواهد زیستی و نگرش‌های فرهنگی مردم افغانستان اوایل قرن چهاردهم هجری را در خود جای داده است و بی‌تردید می‌توان از میان ابیات مخزن‌المتقین اطلاعات فرهنگی ارزنده‌ای برای بازخوانی و ارزیابی جامعه افغانستان آن دوره استخراج کرد. ابیات زیر بر این موضوع دلالت دارد:

نباشد کسی کاهل اندر نماز	شب و روز مصروف اندر نیاز
کند محتسب پرسش سخت ازو	کس ار سست شد در نماز و وضو
به مردم دهد یاد رسم نیاز	امام و مؤذن به وقت نماز
کسی گر به سنجش نیارد کلام	ز گفتار پرسش بیند تمام
ز دره حد و دار و رجم و نسق	ز حکم شریعت بیابد قلق
کسی کوبود در ره حق روان	نیند به جز نفع گاهی زیان
همه مسجد آباد و در او امام	مؤذن ز آذان به کلام و مرام
امام مساجد به وقت و محل	نمایند دعوت به خیرالعمل
چو آواز الله اکبر به گوش	رسد مؤمنان را رسد فکر و هوش
شهادت به توحید حق آورند	ز جان طالب ایزد داورند
ز دل جملگی را بود این سبق	که ایزد یک است و رسولش به حق
شتابند از جان به سوی صلات	چو در اوست جمله فلاح و نجات
به جمع و جماعت همه مؤمنان	ز شوق و ز ذوقند طاعت کنان
همه معتقد بهر احکام دین	همه مستعد بهر دین مبین

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۴۶)

۹-۴. رویکردهای عرفان و تصوف در مخزن‌المتقین

مخزن‌المتقین در مجموع اثری با رویکردی آشکارا عرفانی و طریقت‌مدار است که بیش از آنکه بر زهد خشک یا احکام صرف شریعت تکیه داشته باشد، بر ساحت سلوک باطنی و تجربه معنوی سالک تأکید می‌ورزد. فضای مفهومی این اثر سرشار از اصطلاحات و مفاهیم رایج در ادبیات تصوف است؛ واژگانی مانند سلوک، سالک، عشق، طریقت و مراتب سیر و سیرت معنوی که نشان می‌دهد شاعر به سنت عرفانی و ادبیات طریقتی توجهی جدی دارد؛ تا آنجا که می‌توان این اثر را کاملاً عرفانی دانست.

بررسی ساختار مفهومی و بافت زبانی *مخزن‌المتقین* نشان می‌دهد که حضور گسترده اصطلاحات عرفانی، روایت‌ها و حکایت‌های سلوکی و نیز استنادهای مکرر به مفاهیم بنیادین تصوف، حاکی از آن است که این اثر از منظری ماهوی در چهارچوب گفتمان عرفانی شکل گرفته است. درواقع، شبکه‌واژگانی و معنایی متن به گونه‌ای سازمان یافته است که روح حاکم بر این مثنوی را می‌توان در افق اندیشه عرفان اسلامی و سنت تصوف تبیین کرد؛ به گونه‌ای که بسیاری از مضامین آن در پیوند با مفاهیمی مانند سلوک، تهذیب نفس و تعالی روحانی فهم پذیر است. از این رو، می‌توان گفت که رویکرد عرفانی هم به مثابه عنصری تزینی و هم به مثابه بنیان معرفتی و جهت‌دهنده کلی اثر عمل می‌کند. با این حال، بررسی دقیق و نظام‌مند آرا عرفانی مؤلف و نیز تحلیل میزان، تحولات و فرازوفرودهای این اندیشه‌ها در سراسر اثر، مستلزم پژوهشی مستقل و دامنه‌دار است که پرداختن به آن از چهارچوب و ظرفیت این نوشتار فراتر می‌رود.

۹-۴-۱. عشق و توصیف آن از دیدگاه احمد جان‌خان

در منظومه *مخزن‌المتقین*، مقوله عشق از مفاهیم محوری و بنیادین در نظام فکری شاعر به شمار می‌آید و در قالبی عرفانی، اخلاقی و ولایتی تبیین می‌شود. شاعر عشق را فقط احساسی عاطفی نمی‌داند، بلکه آن را حقیقتی معرفتی و نیرویی معنوی می‌شمارد که انسان را از تعلقات مادی رها می‌سازد و به سوی معرفت الهی و اتصال به حقیقت رهنمون می‌کند. در این چهارچوب، عشق عامل تزکیه نفس، ریاضت عملی و تعالی اخلاقی معرفی می‌شود؛ چنان که در *مخزن‌المتقین*، عشق الهی سبب رهایی روح از قیود دنیوی و تمرکز کامل بر حقیقت متعالی دانسته شده است. در عین حال، شاعر با بهره‌گیری از تکرارهای بلاغی، تمثیل‌ها و حکایت‌های عرفانی، عمق و گستره این تجربه معنوی را برجسته می‌سازد و آن را نیرویی تربیتی و سازنده در حیات فردی و اجتماعی می‌نماید. از سوی دیگر، در این اثر عشق با مفهوم ولایت نیز پیوندی وثیق دارد و حضرت علی^(ع) نمونه کامل عاشق حقیقی معرفی می‌شود؛ بدین ترتیب، عشق در *مخزن‌المتقین* هم حقیقتی عرفانی و وجودی، هم عامل تربیت اخلاقی و هم راهی برای پیوند با ولایت و سلوک در مسیر الهی تلقی شده است. چنان که در ابیات زیر آمده است:

الهی به عشق و به اسرار عشق	الهی به نور و به انوار عشق
الهی به طور و به اطوار عشق	به آن مظهر عشق و اظهار عشق
الهی به عشق مجبان راه	که دارند در حضرت عز و جاه...

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۶۲)

در جای دیگر در بزرگداشت عشق و نماد عشق یعنی حضرت علی^(ع) چنین می‌سراید:

ایا حضرت عشق عالی‌جناب	ز حال شهید مجبت بیاب ...
چو بُد حضرت عشق روشن دلیل	همامش نمود اندرین ره و کیل
به شاه کریم ولایت‌مآب	همان عشق حق کوست عالی‌جناب

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۳۶۲)

۹-۴-۲. نیایش‌ها و مناجات‌های عرفانی در *مخزن‌المتقین*

نیایش و مناجات از جلوه‌های برجسته بیان دینی و عرفانی در *مخزن‌المتقین* به شمار می‌آید و با تکرار خطاب «الهی» حالتی دعایی و تضرعی به کلام می‌بخشد. در میان این مضامین گوناگون مناجات، مفهوم عشق الهی نیز جایگاهی برجسته دارد و نیایش شاعر را از سطح صرف درخواست و دعا فراتر می‌برد و به بیان عرفانی پیوند عاشقانه انسان با خداوند تبدیل می‌کند. نیایش در *مخزن‌المتقین* آمیزه‌ای از ستایش الهی، توسل دینی، بیان عشق و سرشار از اصطلاحات عرفانی است:

که از اوست اسماء و حاصل صفات که زو شد ظهور صفات همه که باشد ازو جمله فضل و کمال که این خلق و عالم ازو شد ظهور به نوری که دفع مظالم ازوست که بر جمله انیسا هست سر به ذات مقدس به جمله صفات... (بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۶۱)	الهی به تقدیس و تنویر ذات الهی به اسماء ذاتت همه الهی به حق جلال و جمال الهی به آن سر مکنون و نور الهی به آن «کن» که عالم از اوست الهی به آن نور خیرالبشر الهی به انوار اسماء ذات
--	--

و در جای دیگر چنین می‌سراید:

بـه درد دل عاشق نـامراد بـه درد دل خستۀ عاشقـان که گر فاشتر گویم آن خود تویی که تو بر وی و او به تو عاشق است که هستند سر خیل اهل یقین بـه درد دل عاشق بی قرار که از نام جانان دل و جان دهد به محشر مرا خوار و نالان مدار (بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۳۷۱)	الهی به پاکان نیک اعتقاد به اسرار تنزیل و پیغمبران به آن یک که در وی نگنجد دویی به آن تن که او مخبر صادق است ... به اصحاب پاک و امامان دین به شب‌های یلدای هجران یار به آن عاشق صادق پر خرد که از شومی نفس من در گذار
---	--

۴-۹-۳. مشایخ اهل عرفان در مخزن‌المتقین

یادکرد از برخی مشایخ بزرگ تصوف، مانند بایزید بسطامی و شبلی، بیانگر آن است که شاعر در تبیین آموزه‌های اخلاقی و معنوی خود از میراث عرفانی صوفیان بهره می‌گیرد و آنان را نمونه‌هایی از سالکان راه حقیقت معرفی می‌کند:

که ای شبلی عصر و ای بایزید که زین فکر و سودای دل واره‌م (بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۱۹۹)	نمود التجا پیش پیر آن مرید بیاید ازین سر کنی آگه‌م
--	---

چه کرده است در حق نفس پلید نمودی همه آن شه اولیا (بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۲۲۴)	شنیدی که سلطان ره بایزید همه وقت برعکس او کارها
---	--

جوابش چنین داد آن خوش‌سرشت اگر در وجودم بود این سخن ز خالق کنم مغفرت ادعا (بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۲۹۶)	به شبلی کسی داد دشنام زشت که این نسبت بد که کردی به من ز خالق کنم مغفرت ادعا
--	---

۴-۱۰. شگردهای بلاغی

۴-۱۰-۱. حکایت‌پردازی در مخزن‌المتقین

در مخزن‌المتقین بهره‌گیری از حکایت را می‌توان یکی از شیوه‌های بلاغی در خدمت تقویت کارکرد تعلیمی و اقناعی اثر دانست. شاعر در خلال شرح منظوم خطبه متقین، بیش از چهل حکایت می‌آورد و بدین وسیله مفاهیم اخلاقی و معنوی مطرح در کلام امام علی^(ع) را از سطح گزاره‌های انتزاعی به عرصه تجربه‌های عینی و ملموس منتقل می‌کند. در سنت ادبیات تعلیمی فارسی، حکایت از مهم‌ترین ابزارهای انتقال مفاهیم اخلاقی به شمار می‌آید؛ زیرا روایت یک واقعیه یا نمونه عینی می‌تواند معنا را برای مخاطب روشن‌تر سازد و درعین حال تأثیر عاطفی و اقناعی بیشتری ایجاد کند (ذوالفقاری، ۱۳۸۴، ص. ۷۳-۷۶). نمونه‌ای از آن چنین است:

شنیدم که پیغمبر خوش سیر	چو بود انتقالش ز بعد صفر
زبس شوق وصلش به دل راه داشت	تمنای انجام آن ماه داشت
همی خواست کان ماه گردد تمام	که از وصل جانان شود شاد کام
ز شوق حضور و ز ذوق وصال	بفرمود آن سرور خوش خصال
که هر کس بیارد به من این خبر	که آخر شده و رفت ماه صفر
دهم مژده او را به خلد برین	به این مژده باید نمودن یقین
همین است رسم و ره دوستی	اگر دوستی طالب اوستی

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۹۲)

۴-۱۰-۲. تمثیل

تمثیل در ادبیات عرفانی و غنایی فارسی، نقشی بنیادین در انتقال مفاهیم انتزاعی همچون عشق، فنا، فراق و حیرت و سلوک ایفا می‌کند و نوعی از تشبیه نیز محسوب می‌شود (طلوعی‌آذر و همکاران، ۱۳۹۵؛ آقاحسینی و همتیان، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۶). در مخزن‌المتقین تمثیل یکی از شگردهای مهم بلاغی است که برای تبیین و تأثیرگذاری بیشتر مفاهیم اخلاقی و دینی به کار گرفته می‌شود. در این اثر، تمثیل ابزاری برای انتقال معنا و روایت تجربه‌های معنوی به شمار می‌آید؛ چنان‌که از طریق آن مراحل سلوک، گسستن از وابستگی‌های جسمانی و تحول درونی سالک در مسیر عشق الهی به بیانی کوتاه اما سرشار از معنا بازنمایی می‌شود (فتوحی، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۱؛ شمیسا، ۱۳۸۶، صص. ۱۲۴-۱۲۶). نمونه‌ای از تمثیل:

یکی از بزرگی نمود این سؤال	که ای پیر روشن دل با کمال
شنیدم که مردان راه یقین	ز خود به شمارند خلق زمین
اگر شخص بد بیند و بدسگال	ز خود بهترش چون نماید خیال
به پاسخ بفرمود کای پاک‌دین	سبب این بود می‌شنو از یقین
به خلق و به خود چون نظر افکنند	بد خود بینند و سرفکنند
بینند آری به انصاف خویش	بد کرده آرند در دل به پیش
بگویند از ما بدی سر زده	ملامت از آن بهر ما بر زده
یقین نیست در باب دیگر بدی	ولی هست در نفس ما هر بدی

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۸۷)

۴-۱۰-۳. تکرار پربسامدترین و اصلی‌ترین آرایه در مخزن‌المتقین

در مخزن‌المتقین اصلی‌ترین شاخصه سبکی در حوزه بلاغت، صنعت تکرار است؛ شگردی که در سراسر اثر حضوری آشکار و چشمگیر دارد. برای نمونه در بخش مربوط به بیان سبب تألیف کتاب که در مجموع ۱۲۸ بیت را در بر می‌گیرد، واژه «دم»، که در بیان شاعر مجازاً در معنای سخن به کار رفته است، ۲۵۶ بار تکرار شده است.

دمی در دمم بود سودای دم	دل‌م دم همی زد از آن دم به‌دم
خیال دمم چون به دم شد پدید	دم رفته را دم خوش ندید
... به این دم دم خویش کردم تمام	دمادم به اصحاب دم والسلام

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق.، ص. ۶۴-۷۲)

این ویژگی به گونه‌ای است که کاربرد کلمات تکراری در آغاز ابیات، نوعی «تصدیر» در بلاغت کلاسیک فارسی است و در اصطلاح بلاغت جدید، صورتی از «آنافورا»^۱ را پدید می‌آورد (Karimova, 2021). آنافورا به تکرار یک واژه، عبارت یا ساختار زبانی در آغاز چند جمله، مصراع یا بند پایانی گفته می‌شود. این تکرار باعث ایجاد تأکید معنایی، موسیقی کلام، انسجام متن و تأثیر عاطفی بیشتر می‌شود (شمیسا، ۱۳۸۱، ص. ۷۹؛ Abrams & Harpham, 2015, p. 15). این تکرار صدرنشین، افزون‌بر ایجاد تأکید، ساختاری خطابی و منظم پدید می‌آورد که به شکل‌گیری ریتم درونی و ضرباهنگی قدسی در متن می‌انجامد؛ چنان‌که تکرار واحدهای هم‌ساخت در جایگاه نحوی ثابت، نوعی برجسته‌سازی عناصر زبانی به شکل غیرمتعارف برای جلب توجه مخاطب است (صفوی، ۱۳۸۰، ص. ۳۴). بدین ترتیب، «سلام» فقط واژه‌ای تکرارشونده نیست، بلکه محور سازمان‌دهنده ساختار نحوی و آهنگین قطعه است که با تثبیت در رکن اول مصراع‌ها، کانون توجه معنایی را هدایت می‌کند.

از منظر معنایی و گفتمانی، این تکرار موجب تراکم دلالتی و تصاعد مفهومی می‌شود؛ زیرا هربار «سلامی که...» با محمولی تازه همراه می‌شود و شبکه‌ای افزایشی از معانی مانند جلا، ضیا، نجات، قرب، غفران و رضامندی الهی را پیرامون خود سامان می‌دهد؛ فرایندی که می‌توان آن را نوعی انباشت معنایی دانست. این ساختار، افزون‌بر ایجاد انسجام واژگانی در سطح متن، یادآور ساختارهای نیایشی و ذکرگونه در سنت دینی است که در آنها تکرار، کارکرد تثبیت ایمانی و تقدیس معنا را بر عهده دارد (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۲). تکرار واژه «سلام» در ابیات زیر، نمونه‌ای از این موارد است:

سلامی که دل را ببخشد جلا	سلامی که در دیده آرد ضیا
سلامی که راه سلامت دهد	سلامی سلامت ازو تا ابد
سلامی که باشد ز روی نیاز	سلامی کزو جمله اسرار و راز
سلامی که باشد سلامت همه	ازو دفع جُرم و ملامت همه
سلامی که بخشد سلامت به دل	سلامی که باشد به عقبی سجل
سلامی که باشد به غفران سند	سلامی که نزد خدا مستند
سلامی که باشد جوابش سلام	بود مغفرت حاصل او تمام
سلامی که حاصل شود زو نجات	رساند به قرب جمیل الصفات

^۱. Anaphora

سلامی که دارد به پاکان حساب	سلامی کزو جمله خیر و ثواب
سلامی که باشد ز روی ادب	سلامی که حاصل شود زو طرب
سلامی باشد تمامش ولا	سلامی که حاصل شود زو صفا
سلامی که تسکین دل‌ها ازو	سلامی که دل را توگذا ازو
سلامی که آغاز و انجام کار	بود زان رضامندی کردگار...

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۱۱)

۴-۱۰-۴. حسن تعلیل

در بلاغت فارسی، حُسن تعلیل صنعتی است که در آن شاعر برای پدیده‌ای طبیعی یا رویدادی عادی، علتی ادبی و خیال‌انگیز می‌آورد که از نظر منطقی یا علمی علت واقعی آن نیست؛ اما به سبب لطافت خیال و مناسبت معنایی پذیرفتنی جلوه می‌کند. حسن تعلیل از صنایع معنوی دانسته شده است و نمونه‌های فراوانی از آن در شعر فارسی برای توجیه شاعرانه پدیده‌ها دیده می‌شود (شمیسا، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۸). برای نمونه، بیت زیر گویای این ویژگی است:

سیه روسیه دل سیه نام‌هام از این رو سیه روی شد خام‌هام

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۹)

۴-۱۰-۳. تضمین

یکی از نمونه‌های برجسته صنایع ادبی در *مخزن‌المتقین*، بهره‌گیری از صنعت تضمین و گنجاندن ابیات شاعران دیگر در متن سروده‌های شاعر است که در ادامه، به نمونه‌ای از تضمین شعر سعدی در *مخزن‌المتقین* بسنده می‌شود:

«نگهدار دم را که عالم دمی است دمی پیش دانه به از عالمی است»
به این دم دم خویش کردم تمام دمام به اصحاب دم والسلام

(بارالکدی، ۱۳۲۸ق، ص. ۱۱)

۵. نتیجه‌گیری

بررسی متن شناختی مثنوی *مخزن‌المتقین* نشان می‌دهد که این اثر را می‌توان در شمار متون تعلیمی - عرفانی زبان فارسی جای داد؛ اثری که با محوریت شرح منظوم خطبه متقین امیرالمؤمنین علی^(ع) شکل گرفته است. ساختار اثر بر پایه الگویی نسبتاً منظم استوار است؛ بدین گونه که شاعر نخست فرازی از خطبه را نقل می‌کند، سپس ترجمه فارسی آن را می‌آورد و در ادامه، با شرحی منظوم، به بسط معنایی و اخلاقی آن می‌پردازد. این شیوه پردازش نشان می‌دهد که احمدجان خان بارالکدی در سرایش این منظومه صرفاً به بازگویی لفظی متن حدیثی بسنده نکرده است، بلکه آن را در قالب منظومه‌ای تعلیمی و سلوکی بازآفرینی کرده است؛ تفسیری که در آن مفاهیم اخلاقی و عرفانی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبان شعر بازپردازی شده‌اند تا تأثیرگذاری بیشتری بر مخاطب فارسی‌زبان داشته باشند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قرآن و حدیث دومنبع اصلی در شکل‌گیری ساختار فکری *مخزن‌المتقین* به شمار می‌آیند. شاعر با درج آیات قرآن، اقتباس از مضامین قرآنی و گاه تفسیر منظوم برخی آیات، پیوندی مستقیم میان متن شعری و معارف قرآنی برقرار کرده است. همچنین، خطبه متقین به منزله متن مرکزی اثر، همراه با نقل احادیث دیگر، چهارچوب اصلی مباحث اخلاقی و عرفانی منظومه را شکل می‌دهد. در کنار این منابع، حضور حکایت‌ها، تمثیل‌ها و نمونه‌های تاریخی سبب شده است مفاهیم انتزاعی سلوک، تقوا و معرفت در قالب تجربه‌های عینی و پذیرفتنی برای مخاطب عرضه شود.

از منظر محتوایی، مخزن‌المتقین آمیزه‌ای از اندیشه‌های اخلاقی، عرفانی و ولایی است. در این منظومه، مفاهیمی همچون تقوا، اخلاص، حضور قلب در عبادت، صبر، عشق الهی و سلوک معنوی جایگاهی محوری دارند و شاعر می‌کوشد از طریق وعظ، نصیحت و روایت‌های تمثیلی، مخاطب را به تهذیب نفس و پیمودن راه حقیقت فراخواند. در همین چهارچوب، مدایح مذهبی، توصیف شخصیت پیامبر (ص)، منقبت حضرت علی (ع) و اشاره به دیگر شخصیت‌های دینی، بخش مهمی از ساختار معنایی اثر را تشکیل می‌دهد.

از منظر تاریخی و فرهنگی نیز این منظومه حائز اهمیت است؛ زیرا افزون بر مضامین دینی و عرفانی، بازتاب‌هایی از فضای اجتماعی و فرهنگی افغانستان در اوایل قرن چهاردهم هجری را در خود جای داده است. اشاره به مناسبات دینی جامعه، حضور شاعر در ساختار اداری دربار و نیز نگرش او به برخی جریان‌های فکری و مذهبی زمانه، این اثر را به منبعی ارزشمند برای شناخت زمینه‌های فرهنگی و فکری آن دوره تبدیل کرده است. افزون بر این، سرایش چنین اثری از سوی شاعری که به سنت اهل سنت تعلق دارد، اما با شور و ارادت فراوان به شرح خطبه متقین می‌پردازد، نشان‌دهنده نوعی هم‌زیستی و تعامل مذهبی در فضای فرهنگی آن روزگار است.

از منظر ادبی نیز مخزن‌المتقین ویژگی‌های سبکی درخور توجهی دارد. کاربرد گسترده صنایع بلاغی، به‌ویژه تمثیل، حکایت‌پردازی، تکرار، تضمین و حسن تعلیل سبب شده است که اثر افزون بر کارکرد تعلیمی، از ظرفیت‌های هنری و بیانی شعر فارسی نیز بهره‌مند شود. به‌ویژه تکرارهای ساختاری در برخی بخش‌ها به شکل‌گیری ریتم خطایی و آهنگ درونی متن انجامیده و آن را به فضایی نزدیک به متون نیایشی و ذکرگونه پیوند داده است.

بر اساس مجموع این یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که مخزن‌المتقین اثری است در پیوند میان سنت شرح‌نویسی دینی، ادبیات تعلیمی و عرفان اسلامی که باتکیه بر منابع قرآنی و حدیثی و با بهره‌گیری از شگردهای بلاغی شعر فارسی، مفاهیم اخلاقی و سلوکی خطبه متقین را در قالبی منظوم بازآفرینی کرده است. با توجه به آنکه این اثر تاکنون کمتر در کانون توجه پژوهشگران قرار گرفته است، بررسی حاضر را می‌توان گامی نخست در شناخت ساختار، محتوای فکری و جایگاه ادبی آن دانست. از این رو، پژوهش‌های آینده می‌توانند با رویکردهای نسخه‌شناختی، سبک‌شناختی یا مقایسه‌ای، ابعاد دیگری از این منظومه و جایگاه آن در سنت ادبی-دینی زبان فارسی را روشن‌تر سازند.

منابع

- آزاد، میرمحمدعلیخان (۱۳۲۸ق.). تقریظ منظوم. در احمدجان خان بارالکدی، مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین (صص. ۳۷۸-۳۸۰). مطبعه رفاه عام پریس.
- آقاحسینی، حسین، و همتیان، محبوبه (۱۳۹۴). نگاه تحلیلی به علم بیان. انتشارات سمت.
- ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۰۰ق.). الفتوحات المکیه (ج. ۱). دار صادر.
- اعلم، هوشنگ، و ارباب شیرانی، سعید (ویراستاران) (۱۳۷۶). افغانستان (مجموعه مقالات). بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- بارالکدی، احمدجانخان (۱۳۲۸ق.). مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین. مطبعه رفاه عام پریس.
- بیلو، هنری والتر (۱۸۹۱م.). پژوهشی درباره اتنوگرافی افغانستان، یا تبارشناسی افغانستان. گزارش به نهمین کنگره شرق‌شناسان در لندن. www.khorasanzameen.net

- جهانگیر گورکانی، نورالدین (۱۳۵۹). *جهانگیرنامه: توزک جهانگیری*. بنیاد فرهنگ ایران.
- خالدی، نورالله (۲۰۱۸م). ترکیب قومی نفوس افغانستان. <https://www.academia.edu/29495342>
- خوافی، یعقوبعلی (۱۳۹۰). پادشاهان متأخر افغانستان. عرفان.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۴). ادبیات تعلیمی در زبان فارسی. سمت.
- رضوی، سید محمد، و جعفری، مهین (۱۳۹۵). بررسی حروف مقطعه از دیدگاه مستشرقان. حسنا، ۸ (۲۹-۳۰)، ۲۱۵-۲۳۵.
- <https://elmnet.ir/doc/1700916-21275>
- صدرایی خویی، علی، مرادی (رستا)، ابوالفضل، و ذبیحی فر خویی، حجت (۱۳۹۳). میراث مشترک ایران و هند: کتاب‌های چاپ سنگی شبه‌قاره در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی. کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی^(۵).
- صفوی، کوروش (۱۳۸۰). *از زبان‌شناسی به ادبیات* (ج. ۱). پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۱). *نگاهی تازه به بدیع*. فردوس.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). بیان. میترا.
- طلوعی آذر، عبدالله، کوششی، رحیم، و صمدی، علی (۱۳۹۵). ریخت‌شناسی تمثیل‌های عرفانی باتکیه بر اشعار سنایی، عطار و مولوی. *زبان و ادب فارسی*، ۲۳۳، ۶۹-۵۵. <https://www.sid.ir/paper/140762/fa>
- فتوحی رود معینی، محمود (۱۳۸۹). *بلاغت تصویر* (ج. ۶). سخن.
- فرهنگ، میرمحمدصدیق (۱۳۸۵). *افغانستان در پنج قرن اخیر*. عرفان.
- محموی هندی، علی (۱۳۲۸ق). تقریظ منظوم در معرفی شرح منظوم خطبه متقین. در احمدجان خان بارالکدی، *مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین* (صص. ۳۷۳-۳۷۸). مطبعه رفاه عام پریس.
- محمود، زکی نجیب (۱۳۶۸). *تحلیل آرای جابر بن حیان* (محمدرضا شیخی، مترجم). آستان قدس رضوی.
- مقبل، عبدالخالق (۱۳۲۸ق). ماده تاریخ و تقریظ منظوم. در احمدجان خان بارالکدی، *مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین* (صص. ۳۸۰-۳۸۱). مطبعه رفاه عام پریس.
- موسوی، حسین بن ابوالحسن (۱۳۲۸ق). خاتمه کتابت. در احمدجان خان بارالکدی، *مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین* (ص. ۳۸۴). مطبعه رفاه عام پریس.
- میرشیرمحمدخان، حضور (۱۳۲۸ق). ماده تاریخ و تقریظ منظوم. در احمدجان خان بارالکدی، *مخزن‌المتقین المقتبس من کلام امیرالمؤمنین* (صص. ۳۸۲-۳۸۴). مطبعه رفاه عام پریس.
- میرعمادی، سیدعلی (۱۳۷۸). حروف و اصوات مقدس. *نامه فرهنگ*، (۳۴)، ۶۶-۷۹.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/265989>
- نوشاهی، عارف (۱۳۹۱). *کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)*، ۱۱۶۰-۱۳۸۶ش. / ۱۱۹۵-۱۴۲۸ق. / ۱۷۸۱-۲۰۰۷م. (۴ جلد). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- وحیدیان کامیار، تقی (۱۳۷۲). تکرار در زبان خبر و تکرار در زبان عاطفه. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد*، ۲۶ (۳-۴)، ۴۳-۲۸. <https://www.sid.ir/paper/432238/fa>

References

- Abrams, M. H., & Harpham, G. G. (2015). *A glossary of literary terms* (11th ed.). Cengage Learning.
- Aghahosseini, H., & Hemmatian, M. (2015). *An analytical look at the science of rhetoric*. SAMT Publications. [In Persian]
- A'lam, H., & Arbab Shirani, S. (Eds.). (1997). *Afghanistan (A collection of articles)*. Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]
- Azad, M. M. A. K. (1910). Taqriz-e manzum. In A. J. K. Barlaky (Ed.), *Makhzan al-Muttaqin al-Muqtabas min Kalam Amir al-Mu'minin* (pp. 378–380). Rifaah-e Aam Press. [In Persian]
- Bar al-Kedy, A. J. K. (1910). *Makhzan al-Muttaqin al-Muqtabas min Kalam Amir al-Mu'minin*. Rifaah-e Aam Press. [In Arabic/Persian]
- Bashir, S. (2011). *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis*. Oneworld Publications.
- Bellew, H. W. (1891, September). *A research on the ethnography of Afghanistan, or the genealogy of Afghanistan*. The Ninth International Congress of Orientalists, London. www.khorasanzameen.net [In Persian]
- Corbin, H. (1978). *The man of light in Iranian Sufism*. Shambhala.
- Farhang, M. M. S. (2006). *Afghanistan in the last five centuries*. Erfan. [In Persian]
- Fotouhi Rudmajani, M. (2010). *The rhetoric of image* (6th ed.). Sokhan. [In Persian]
- Ibn 'Arabi, M. b. A. (1980). *Al-Futuhat al-Makkiyya* (Vol. 1). Dar Sadir. [In Arabic]
- Jahangir Gurkani, N. (1980). *Jahangirnameh: Tuzuk-e Jahangiri*. Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Karimova, S. S. K. (2021). Anaphora as an essential type of poetic figures. *European Journal of Research Development and Sustainability*, 2(3), 67–68. <https://www.neliti.com/publications/340935/anaphora-as-an-essential-type-of-poetic-figures>
- Khaledi, N. (2018). *The ethnic composition of the Afghan population*. Retrieved from <https://www.academia.edu/29495342> [In Persian]
- Khawafi, Y. A. (2011). *The later kings of Afghanistan*. Erfan. [In Persian]
- Mahvi Hindi, A. (1910). A poetic commendation introducing the versified commentary on the Sermon of the Pious. In A. J. K. Barlaky, *Makhzan al-Muttaqin al-Muqtabas min Kalam Amir al-Mu'minin* (pp. 373–378). Rifaah-e Aam Press. [In Persian]
- Mahmoud, Z. N. (1989). *Analysis of the views of Jabir ibn Hayyan* (M. R. Sheykhi, Trans.). Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Mirshir Mohammad Khan, H. (1910). Maad-e tarikh va taqriz-e manzum. In A. J. K. Barlaky, *Makhzan al-Muttaqin al-Muqtabas min Kalam Amir al-Mu'minin* (pp. 382–384). Rifaah-e Aam Press. [In Persian]
- Miremadi, S. A. (1999). Sacred letters and phonemes. *Nameh-ye Farhang*, (34), 66–79. <https://www.ensani.ir/fa/article/265989> [In Persian]
- Moqbal, A. (1910). Maad-e tarikh va taqriz-e manzum. In A. J. K. Barlaky, *Makhzan al-Muttaqin al-Muqtabas min Kalam Amir al-Mu'minin* (pp. 380–381). Rifaah-e Aam Press. [In Persian]
- Mousavi, H. b. A. (1910). *Khatemeh-ye ketabat*. In A. J. K. Barlaky, *Makhzan al-Muttaqin al-Muqtabas min Kalam Amir al-Mu'minin* (p. 384). Rifaah-e Aam Press. [In Persian]
- Noshahi, A. (2012). *Bibliography of Persian works published in the subcontinent (India, Pakistan, Bangladesh), 1781–2007* (4 Vols.). Miras-e Maktoob Research Center. [In Persian]
- Razavi, S. M., & Jafari, M. (2016). A study of the disconnected letters from the orientalists' perspective. *Hosna*, 8(29–30), 215–235. <https://elmnet.ir/doc/1700916-21275> [In Persian]
- Sadraei Khoei, A., Moradi (Rasta), A., & Zabihiifar Khoei, H. (2014). *The common heritage of Iran and India: Lithographic books of the subcontinent in the Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi*. Grand Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi. [In Persian]
- Safavi, K. (2001). *From linguistics to literature* (Vol. 1). Institute of Islamic Culture and Art. [In Persian]
- Shamisa, S. (2002). *A new look at rhetoric (Badi')*. Ferdows. [In Persian]
- Shamisa, S. (2007). *Expression*. Mitra. [In Persian]

- Spain, J. W. (1963). *The Pathan Borderland*. Mouton & Co.
- Tolouei Azar, A., Koosheshi, R., & Samadi, A. (2016). Morphology of mystical allegories based on the poems of Sana'i, Attar, and Rumi. *Zaban va Adab-e Farsi*, (233), 55–69.
<https://www.sid.ir/paper/140762/fa> [In Persian]
- Vahidian Kamyar, T. (1993). Repetition in informative language and repetition in emotive language. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad*, 26(3–4), 28–43. <https://www.sid.ir/paper/432238/fa> [In Persian]
- Zolfaghari, H. (2005). *Didactic literature in the Persian language*. SAMT Publications. [In Persian]